

Marja Boršnik

CANKAR IN UČITELJSTVO

Desetletje od konca šestdesetih do konca sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ki pomeni višek liberalizma v Avstriji, je dalo nekaj naprednih zakonov; tako smo poleg zakona o odpravi konkordata dobili l. 1869 tudi nov državni šolski zakon, ki pomeni popolno preuredbo osnovne šole: za vse otroke brez razločka narodnosti, vere in stanu obvezen šolski pouk, državno šolsko nadzorstvo, omikano učiteljstvo z natanko določenimi pravicami in urejenimi službenimi prejemki. Hkrati pomeni ta zakon tudi ločitev šole od cerkve, ker je šole poddržaval in jih odtrgal nadzorstvu duhovščine.

Vendar knjižica idrijskega učitelja J. Lapajneteta »Kranjsko ljudsko šolstvo« iz 1871 dokazuje, da se dve leti po izidu novega zakona bedne razmere našega učiteljstva še niso spremenile: njihove revne plače so bile še zmerom odvisne od srenje, še zmerom so morali pobirati po hišah biro v naturalijah in si služiti kruh z orgljanjem in mežnarijo. Tako se je njihova odvisnost od župnika, ki jo tako drastično opisuje Jenko v »Jeperškem učitelju« 1858, le počasi rahljala. Kljub temu pa postaja naše učiteljstvo že od šestdesetih let s »Slovenskim učiteljskim društvom v Ljubljani« in z njegovim glasilom »Učiteljski tovariš« (od 1861), zlasti pa od osemdesetih let z glasilom »Zaveze učiteljskih društev« »Popotnikom« (od 1880) steber napredne miselnosti. Ko pa se je konec prejšnjega stoletja osnovala klerikalna »Slomškova zveza« z glasilom »Slovenski učitelj« (od 1899), je dobival naš liberalni učitelj čedalje bolj nevarnega nasprotnika. Zlasti od 1908, ko je prevzela Slovenska ljudska stranka vso oblast in moč v deželnem zboru in v deželnem šolskem svetu, je pričela klerikalna kranjska duhovščina z načrtnim preganjanjem vsega naprednega v učiteljskih vrstah. Zaman so bile vse prošnje skrajno bedno živečega učiteljstva za redno izboljšanje plač¹, denarne nagrade pa so se delile v glavnem samo klerikalnim somišljenikom. Brošura »Dejanja govorec«, ki jo je 1913 izdalo liberalno kranjsko učiteljstvo, navaja vrsto stvarnih

¹ L. 1918 je v borbi za izboljšanje gmotnega položaja pripravljalo kranjsko učiteljstvo stavko, zaradi katere je policijsko ravnateljstvo prepovedalo shod, ki se je pa kljub temu vršil v ljubljanskem Mestnem domu. Na tem shodu je v prid učiteljstva nastopil tudi Cankar. To je bil menda njegov zadnji javni nastop. (Prim. CZS XIX, 231.)

primerov, kakšne krivice so doživeli in kakšnih preganjanj so bili deležni učitelji, ki so ostali trdni v svojih načelih. Značilno je, da je pod takimi pogoji prehajalo v klerikalne vrste tudi veliko učiteljstva, ki je poprej pripadalo naprednjakom, a je tam s svojimi ekstremnimi in fanatičnimi liberalnimi nazori bolj škodovalo kakor koristilo. Značilno pa je tudi to, da se v takih razmerah med kranjskim učiteljstvom ni mogla razviti socialistična struja, ki je pričela s številčno močnejšim in naprednejšim proletariatom v Slovenskem Primorju in pod Tumovim vplivom že močno učinkovati na tedanje učiteljstvo v Primorju,² a našla prve simpatizerje že tudi med gmotno boljje situiranim in zato neodvisnejšim učiteljstvom na Štajerskem. Čeprav se je bilo tudi naše primorsko učiteljstvo prisiljeno boriti za izboljšanje gmotnega položaja, se je to učiteljstvo duhovno lahko veliko svobodneje razvijalo in veliko tesneje povezovalo z naprednejšim tamošnjim kmetom in proletariatom, ker ga pri tem delu ni v tolikšni meri oviral klerikalizem. Ta klerikalizem, ki se je od vsega slovenskega ozemlja najmočneje zasidral prav v njegovem osrčju — na Kranjskem, kranjskemu učiteljstvu ni dal ne gmotno ne duhovno dihati in je povzročil njegovo bedno zanemarjenost in zaostalost.

Bedna zaostalost in omejenost, muke in ponižanja pa tudi tragično trpljenje posameznih borcev iz vrst tega učiteljstva je našlo v Cankarju pretresljivega glasnika.

V »Mojem življenju« Cankar živo popisuje svojo grenko pot do učenosti in svoje prve trpke vtise, ki jih je prejel o šoli. Dečkova lepoteželjnost je zadela ob suho zaprašeno šolskih klopi, njegova evobodoljubnost ob ostre paragrafe šolskega reda, ki se jim je vsa šolska leta le s težavo podrejal. Njegov tenki čut za jezik se je uprl ob prvem afektiranem izgovoru učiteljice, njegova pravicoljubnost ob prvi krivici, ki mu jo je povzročil nadučitelj Vinko Levstik, čigar sladkobnost se mu je morda prav zaradi tega tako globoko zajedla v srce.

Z učiteljstvom je ostal Cankar vse življenje v tesnih osebnih stikih. Zlasti velja to za učiteljice, ki so bile v njegovem osebnem erotičnem življenju zelo pomembne. Da se je Cankar s tako silo navezal prav na učiteljice, ni nič čudnega: bile so pač naše prve poklicne žene iz inteligenčnih krogov ter kot take tudi najnaprednejše in Cankarju tudi duhovno še najbolj dorastle.

Že kot gimnazijec se je Cankar zatekel k zasebni učiteljici Idi Božičevi, ki je nekaj časa prebivala na Vrhniki, in ji zaupal svojo prvo ljubezen do Francke Opekove. Potem ko Božičeva 9. avg. 1895 v pismu Cankarju ugotavlja, da ga Francka ne zna ceniti, vzdihne: »O, srečna Franja! na tvojem mestu bi jaz vse drugače ravnala!« (CP I, 13.) Tudi ko se je v istem letu Cankar zaljubil v učiteljico Heleno Pehani, si je poiskal zaupnico in posredovalko v učiteljici, njeni pri-

² L. 1911 je Tuma organiziral socialistično učiteljstvo v Slovenskem Primorju, ki je pričelo med naprednimi učitelji organizirano borbo za socializem (Jože Pahor 11. dec. 1948 ustno).

jateljici Minki Vasičevi, zaročenki Frana Govekarja, v čigar učiteljski rodbini je v tistem času veliko občeval (CP I, 159). Tri leta nato se mu zdi, da je bilo to razmerje za Heleno le »zabavna anekdota«, zanj pa »otročje sanje« brez trohice ljubezni. »Nji je ugajalo, da sem zlagal nanjo lepe pesmi, — to je bilo vse.« (CP I, 448.) Ker se pa Cankar tako izjavlja 24. avg. 1898 v pismu Anici Lušinovi, je treba ta pogled nazaj nekoliko omiliti, čeprav drži, da je bila takratna učiteljica, kasnejša učiteljica Anica Lušin prva ženska, ki je globlje posegla v Cankarjevo življenje in delo. Aničina čista življenjska radost, njena duhovitost in rafinirano otroška koketnost, topla prisrčnost in mehka nežnost odsevajo veliko bolj ko v vlogi Ane v drami »Jakob Ruda«, kjer jo je Cankar zavestno prikazal, še v vrsti drugih njegovih ženskih likov. Od vseh Cankarjevih ljubezni je bila ljubezen do Anice Lušinove najbolj čista, najbolj stvar srca, ne krvi, zato jo je tudi z lahkoto predušila strast do njene sestre Minke, povsem udušiti pa je ni mogla nobena od kasnejših žensk. Ko se Cankar l. 1902 spet vrača k Ani kot prijatelj, mu prav to njegovo čustvo omogoča tolikšno živetje v njeno življenje. To njeno utesnjeno pisarniško življenje občuti kot oduren kontrast v primeri z razkošnim življenjem sleparjev, ki niso vredni, da bi ji čevlje zavezali, a kvarijo zrak po letoviščih. (CP I, 505.) Zato ga tudi tem globlje zadene njena bridka učiteljska usoda: »Čudnomehko mi je bilo pri srcu, ko sem bral, da si Ti, tako vesela in življenja vredna, obsojena v dolgočasno štajersko vas. Komaj se Te morem predstavljati v takem milieu-u, kakor mi ga opisuješ.« (3. febr. 1904; CP I, 529.) Ko je 1910 obiskal njen grob, je občutil, da jo je zadušila brezdušna samota vase pogreznjene mrke vasi, in se obdolžil krivde za njeno smrt v takšnem kraju.³

To Cankarjevo živetje v okolje, kjer je bilo prisiljeno životartiti njegovo nekdanje dekle, je eden izmed momentov, ki mu omogoča tolikšno živetje v žalostno usodo preganjanega učiteljstva kot takega. Ta socialni moment, ki korenini v ljubezni do Ane Lušinove, pa v odnosu do ostalih učiteljic (Mice Kesslerjeve, Milene Rohrmannove) nima korenin, ker so te živele v gmotno ugodnejših razmerah, predvsem pa v primernejšem okolju. Zato je n. pr. zapustila njegova grenka, odpovedujoča se ljubezen do Mice Kesslerjeve globoke sledi v njegovi osebnih, ljubezenskih poeziji (»Novo življenje«, »Milan in Milena« idr.), ne pomenja pa nobenega mostu k učitelju kot tipu nekkih določenih razmer.

Tudi Cankarjevo razmerje do učiteljice-pesnice in pisateljice ni zapustilo vidnejše sledi v njegovi družbeni umetnosti. Odnos do »Slovenke«, prvega našega ženskega glasila, mu je ostal pod uredništvom učiteljice Marice Nadliškove tuj in se je izboljšal šele l. 1900, ko je prevzela »Slovenko« Ivanka Anžič-Klemenčič, ki se je skušala

³ »Mimogredé«, CZS XVIII, 96—100. Nini Bergmanovi piše Cankar 10. decembra 1910 (CP III, 226), da je Ana umrla prejšnje leto pri Sv. Benediktu, kar pa je očitno pomota (prim. CP I, 504).

približati socializmu in »moderni«. Toda čeprav si je izbral prav »Slovenko« za bojno postojanko, s katero je sprožil svoj najsilovitejši napad na Aškerca in na naše tedanje slovstvene razmere (prim. SJ 1928, 133 s. in SJ 1941, 87 ss.), in čeprav ji je v pismu urednici 17. sept. 1900 obetal zvesto sotrudištvo, je komaj dva tedna nato označil ta časopis za enega »najneumnejših listov na svetu« (Schwentnerju 2. okt. 1900; CP II, 66); zato nič čudnega, če je ostal tudi posameznim sodelavkam, ki so bile večinoma iz učiteljskih vrst, osebno tuj. Toplejši je bil njegov odnos edinole do bivše učiteljice pesnice Vide Jerajeve, ki je živela kot žena violinista Jeraja hkrati z njim na Dunaju in je našla poleg pesnice-učiteljice Ljudmile Poljančeve tam z njim tudi osebne stike (prim. poleg CP še uvod v Izbrano delo Vide Jerajeve, 1955).

Svojevvrsten je bil Cankarjev prijateljski odnos do tedanje učiteljice Lojzke Štebijeve, ki igra od 1912 kot publicistka-socialistka in borka za ženske politične pravice pomembno vlogo v stranki in med našim ženstvom sploh. Cankar jo je upodobil v Lojzki v »Hlapcih«.

Od vseh učiteljev, ki jih je Cankar spoznal, je postal za njegovo umetnost najbolj tipičen odnos do Engelberta Gangla. Učiteljsko sladkobnost, ki jo je prvič občutil že na Vrhniku pri nadučitelju Levstiku, je 1897 odkril v leporečju Ganglovih poezij in, ker je hkrati s tem leporečjem zaslutil tudi nepristnost pesnikovega navdušenja, mu je postal prvak liberalnega učiteljstva, osebno poštenei Engelbert Gangl, model za frazerskega rodoljuba in ena izmed tarč za njegovo satiro na zlagano naprednjaštvo, kar se v neštetih variantah ponavlja v njegovem delu.

Da ima ta Cankarjev žolč svoje korenine prav v njegovem osebnem odnosu do Gangla, izpričuje med drugim vrsta izbruhov v njegovi korespondenci. Razkačen je nad ocenjevanjem »žužnjavega« Gangla, ki enkrat tako hvali, »da prime človeka driska«, a drugikrat, kadar ocenjuje njegovo delo, »zopet blede od zavisti« (Govekarju zač. maja 1900; CP I, 209). Še huje razburja Cankarja zavest, da ljubljanska »klika« prinaša vse drugačne, ugodne ocene »o najplitvejših poezijah Ganglovih«, medtem ko izroča ocene njegovih lastnih del ljudem, o katerih ve, da ga osebno mrze (Govekarju 2. apr. 1900; CP I, 204 s.). O Ganglovem literarnem delu govori Cankar vseskozi omalovaževalno in ga še leta 1907 imenuje »genljivi smrad« (CP III, 149).

Toda že v prvih pisateljskih letih, ko se čuti občutljivi Cankar zaradi krivičnega ocenjevanja lastnih del osebno prizadetega, v Ganglu ne občuti samo nemočnega pisatelja-konkurenta in frazerja, marveč tudi že zagovornika krivičnega družbenega reda. Nad vse značilno je, kako se 24. avg. 1899 v pismu Govekarju razburja nad podlistkom v »Slovenskem Narodu«, kjer Gangl zagovarja stališče treh stanov, ki da so stebri družbenega reda: »Učitelji, duhovniki in — vojaki... stebri družabnega reda!... In take feljtone priobčuje liberalni 'Narod'! To seveda ni nič 'dekadenčnega'. Pri moji duši, to greste navzdol! — — —«

V registriranju takšnih in podobnih izjav naših vodilnih naprednjakov⁴ je zarodek Cankarjevega spoznanja o korumpirani literaturi pa tudi politiki tako imenovane »napredne« stranke, ki ni nič manj nazadnjaška od »farske«, spoznanja, da je pri nas »potreba reformacije in revolucije v političnem, socialnem, v vsem javnem življenju, in tej reformaciji mora delati literatura pot.« (Zofki Kvedrovi 8. maja 1900; CP II, 561.)

To spoznanje, ki je bilo najmočnejše sredstvo v Cankarjevem boju z lastno dekadenco in najsilnejše orožje v boju z družbo, se od 1900 vse bolj vidno uveljavlja v njegovem borbenem delu. V tej Cankarjevi borbi zoper zlagano družbo pa ima nemajhno stransko vlogo tudi učitelj-frazer.

Učitelj-frazer dobiva že v drami »Jakob Ruda« (končano 1899, izšlo 1900) določnejšo obliko: značilen v tem pogledu je dialog v 6. prizoru II. dejanja med Justinom in Dolinarjem, ki kaže globoko nasprotje med učiteljevo in umetnikovo miselnostjo, moralo in doživljanjem sploh. Justin bi rad zvedel za Dolinarjevo sodbo o leporečnem govoru, s katerim namerava proslaviti zločinca Jakoba Rudo. Vsa Dolinarjeva osplost in vsi ugovori pa učitelja ne prepričajo, da njegov govor ni dober in primeren, kajti značilno je, da Justin prav tako veruje v pomembnost svojega leporečja kakor tudi v vrednoto predmeta, ki ga opeva; Justinova naivnost je tako brezmejna, da veruje v Rudovo poštenost.

Tu, v Justinu, je zarodek učitelja Šviligoja, znamenitega tipa nedolžnega, navdušenega, blagega omejenca, ki se sedem let prepleta skozi Cankarjevo delo.

S pravim imenom nam ga Cankar predstavi že 1901 v satiri »Iz življenja odličnega rodoljuba«: Kot novi tajnik v lepi dolini šentflorjanski odkrije učitelj Šviligoj med zaprašenimi papirji »odličnega rodoljuba« Štefana Ferfilo, s čimer zadobi njegovo življenje vreden smoter. Kajti »kakšni so dnevi učitelja in občinskega tajnika, ki je zakopan ob živem telesu v grob smradljive zakotne vasi? Njegova duša vene in hira in pogine, če nima brašna seboj...« Ferfila pa mu dá nalogo, »ki bo luč in hrana« njegovih dni. Iz »rodoljuba«, ki je bil v starih časopisnih izrezkih komajda omenjen, se Šviligoju posreči napraviti velezaslužnega veljaka, »čas in diko domovine«, doseči zanj marmornato ploščo, slavnost, slavolok, zase pa slavnostni govor in — kar je glavno — učitelj v vse to veruje, on ne čuti hinavščine, njegovo nehanje je »čisto in blagodejno«.

⁴ Cankarju je utegnila biti znana n. pr. tudi vdanostna izjava ljubljanskega učiteljstva, ki jo je sestavil Gangl na okrajni učiteljski konferenci v proslavo petdesetletnice Franca Jožefa I. 4. jul. 1898. Izjava izraža neomajno zvestobo »do posvečene osebe« vladarjeve in »do prejasne vladajoče rodbine« in polaga »v vznožje Najvišjega prestola« prisego, da bo učiteljstvo »takisto v bodočnosti zbuvalo in krepilo v srcih šolske mladine iskreno ljubezen, vdanost in zvestobo« do vladarja in »do preslavnih členov prejasne rodbine Habsburško-lotarinske«. (Fr. Levec, Naše ljudsko šolstvo [1848—98]. Slavnostni govor... 1898.)

V štirih letih se v Cankarju izoblikuje ta dolina šentflorjanska v simbol slovenske lažimorale in licemerstva, v simbol zasmrajene stoječe luže, ki jo za hip razburkajo Zlodej — slovenski Mefistofeles, Dioniz in Hiacinta — umetnik in lepota. In spet je učitelj Šviligoj tisti, ki trči ob umetnika: njegove velike, strmeče, prestrašene oči zaznajo pohujšanje, ki se je z umetnikom in njegovo ljubico vgnezdilo v to brumno dolino in prècej je voljan napisati ukaz za progon teh pritepencev (»V mesečini«, napisano 1905, izšlo 1906 z letnico 1905).

Dve leti nato je Cankar svoje študije o dolini šentflorjanski še poglobil. Za analizo Šviligoja je zlasti značilen dialog med njim in adjunktom Petrom — predhodnikom kasnejšega umetnika Petra. Na adjunktovo vprašanje, kako se da živeti v dolini šentflorjanski, odgovarja Šviligoj: »Lepo se da živeti v dolini šentflorjanski, lepše nego na vsem prostranem svetu! Zakaj ena sama čednost, vseh drugih čednosti mati, je potrebna človeku: zadovoljnost. Iz nje se porode brez truda in bolečine, kakor metulj iz bube, vse druge potrebščine: rodoljubnost nad vse, zmernost v vseh ozirih, spodobnost v vseh okoliščinah in še mnogotere čednosti...« Ko se adjunkt uveri, da govori Šviligoj vse to prepričan, brez hinavščine, ga sprašuje dalje, če mu v tej dolini nikoli ni zasmrdelo kakor iz neizmerne mlake. Učitelj pa zardi »od srda in žalosti«. On ve, da je tudi dolina šentflorjanska deležna greha in da ga bo deležna morda na vekomaj; on ga pozna, a se ne zmeni zanj, marveč sedi za mizo in resno beseduje. Če stopi v lužo pošten rodoljub, zatisne oči in njegovo srce je usmiljeno. Adjunkt pa mu odgovarja razžaloščen: »Ker ste nedolžni in brez zlega, sem prišel po tolažbo; in sem videl, da je nedolžnost in vernost večji greh od greha samega. Kaj torej? Dvoje cest se odpira človeku: ali se napraviti s tistimi, ki sede za mizo in pijo in miže, da bi ne videli rodoljubnega greha, ki pleše sredi izbe in uganja razuzdanosti; ali pa — pogledati grehu v obraz in mu nastaviti nogo. Ena cesta drži v čast in zasluženje, druga v sramoto in boleost...« Učitelj pa si je svest, da pripada k prvim, kajti njega je bog obvaroval o pravem času vseh nadlog in skušnjav. »Zakaj mnogo jih je bilo puntarjev in pesnikov v mladostni nespameti, pa so se izpreobrnil v poštene rodoljube in spominske plošče oznanjajo njih imena!« (»Pravična kazen božja«, napisano 1907, izšlo 1908.)

Vendar učitelj Šviligoj, to »znamenje in prapor doline šentflorjanske«, ni brezčuten in nedostopen za čisto lepoto. Ko gleda ples prelepe Petrove neveste, njegovo srce móli od prečistega veselja. Njegove oči so spoznale, »da je svet tudi onstran doline šentflorjanske in da je poln lepote, iz pohujšanja izluščene«. Toda njegovo vzhichenje mu ne dá, da bi ga ne izlil v govor, poln neprimernih fraz in praznega besedičenja. (»Razbojnik Peter«, 1907.)

»Zmirom me je bilo sram, nerodno mi je bilo zmirom, kadar sem te videl, učitelj Šviligoj!« mu pravi Peter v III. dejanju »Pohujšanja v dolini šentflorjanski« (1907), ki je sinteza vseh teh študij in kjer tudi Šviligoj dobi zgoščeno, zaključeno podobo nedolžnega, od živ-

ljenja neoskrunjenega brezkrvneža. »Globoko sem čutil v srcu, da sva si navsezadnje ljubezniva tovariša, da obadva ljubiva to domovino, ti na izhodu, jaz na zahodu, ti tod, jaz ondod, in da je najboljše, če se nikoli ne srečava... Pa sem te srečal, Bog je hotel, in sem videl, da imaš naočnike, da slabo vidiš in blago misliš in da se ti kolena tresejo!«

Razbojnik in umetnik Peter-Cankar je poosebljeno gibanje, nemir, razvoj, ki neprestano raste in izgoreva v samih dialektičnih nasprotjih — učitelj Šviligoj pa je poosebljen mir, nepregibnost, skorajda nagačeno strašilo z visoko dvignjenim kazalcem.

Globlje in neprimerno bolj tragično kot učitelj Šviligoj, ta vitez klavrne postave, pa prepleta Cankarjevo delo drug tip učitelja, aktivni tip Jermana in Kačurja.

V Cankarjevem delu nastopi 1898 kot upokojeni učitelj Mrva, ki se drzne postaviti po robu veljaku županu in zato propade kot njegova žrtev (»O čebelnjaku«). Značilno, da zadnji učitelj, ki nastopi v Cankarjevem delu, prav tako nosi ime Mrva, prav tako propade kot žrtev revščine, le da hkrati tudi kot žrtev kompleksa, ki globoko posega v bistvo Cankarja samega (»Krupa na čevlju«, 1914). — V osrednjih štirih delih, kjer igra pomembno vlogo, pa je tako povezan, da posamezno od teh štirih del prav za prav slika samo posamezno fazo razvoja istega človeka.

V zaključku romana »Na klancu« (končano 1902, izšlo 1903 z letnico 1902) nastopi kot učitelj z dvoletno prakso. V dialogu s propadlim študentom Lojzom-Cankarjem se pokaže kot trezen pozitiven delavec, ki skuša pomagati ljudstvu. Prepričan, da je glavno, če je človek resen in če misli pošteno, ne namerava prav nič eksperimentirati, marveč delati po skromni stari »šabloni«. V trgu si prizadeva pribralnem društvu, ki pa ni namenjeno gospodi, marveč kmečkim fantom in delavcem. Lojze podvomi, če jih bo mogel na ta način reševati. »Zakaj ne na ta način? Uboštvo je veliko, toda inteligen ten človek si ve pomagati, duševni siromaki pa so dvakrat ubogi — skrijejo se in pričakujejo konca... Zbuditi je treba ljudi; kadar se bodo predramili in bodo izpregledali, si bodo že pomagali sami. Navadili se bodo na družbo, videli bodo, da vsak sam ne opravi nič, da se mora naslanjati drug na drugega... To so nam že prej pokazali socialistični usnjarji, ki so se združili in ki niso več hlapci svojih gospodarjev.«

Delo in nazori Cankarjevega učitelja v tej začetni fazi učiteljevega in Cankarjevega razvoja so najbolj skromni, a najbolj stvarni. Vsekakor pa je tudi Cankarjeva vera vanje največja, drugače bi svojega romana kot odgovor na obupni Lojzetov vzklik: »Obsojeni na smrt!« — ne zaključil z optimistično simbolično podobo o majhni rdeči luči v učiteljevem oknu, ki raste in se spreminja v »mirno, jasno, belo svetlobo«.

Toda dve leti nato se Cankar-umetnik Mate v romanu »Križ na gori« (1904) v glavnem otrse dekadence in se zave svoje moči, medtem ko postane njegov učitelj malodušnejši. Prične piti, ker mu

treznemu v sencah domače globeli ni mogoče živeti. Zlasti ne, ker je ljubezen do Hance vzdramila v njem človeka, ki je bil že skoraj zadremal. Tudi on zahrepeni za Matejem proč iz mračne globeli — proč iz utesnjene domovine v svet. »Blagor se tebi, ki imaš peroti,« vzklika Mateju, »jaz pa sem uklenjen!« Mate sprašuje, če bi ne bilo mogoče, da bi kdaj tudi tu sem zasijalo sonce. Učitelj pa se hripavo zasmee: »Nikoli, prijatelj, nikoli! Tudi jaz sem mislil, sanjal veliko... Pred tremi leti, ko sem prišel... o, kak mladenič, kak idealen fant! O nalogah sem sanjal, le pomisli, o delovanju za narod in tako dalje... Toda glej, komaj sem začutil te prijazne, hladne sence, že sem se čisto ponevedoma izluščil iz tiste idealne skorje! Ne dotakni se teh senc, prijatelj, ne poizkusi se jih dotikati! Ne pokaži ljudem, da si drugačen od njih, ne povej jim nikar, da je zunaj, daleč za hribom, drugačen in svetlejši svet! Komaj bodo spoznali, da nisi iz njih testa, pa te bodo kamenjali...« Ob zaključku romana sklene tudi učitelj, da se bo odpravil v svet. Gleda proti hribu, za katerim toneta v večerni zarji Mate in Hanca, in tako se mu zdi, »kakor da je bil zrasel tam gori na zlatordečem ozadju silen križ, koprneč do neba«.

Silen križ — simbol vseh tistih, ki se bore za izboljšanje sveta in trpe kot žrtve te borbe — simbol Jermanov in Kačurjev.

Jerman (»Hlapci«, končano 1909, izšlo 1910) se po zmagi klerikalcev ni po zgledu svojih klavrnih tovarišev prelevil v župnikovega hlapca, nasprotno, župnikova zahteva, da se mu ukloni, ga je podžgala v upor: »Pokazali ste mi, kaj je moj posel — iz hlapcev napraviti ljudi; pa če le enemu odvežem roké in pamet, bo dovolj plačila.« Toda hkrati ko se Jerman zave, da za hlapca ni rojen, ve tudi to, da za mučenca nima veselja in za junaka ne daru. Tudi nima Jerman silne volje; v njem je namreč vseskozi močna vera v socializem, ni pa v njem vere v lastno zmago. Ko čaka na pričetek shoda, ki ga je sklical v gostilno, je malodušen, prepričan že vnaprej, da ne bo spreobrnil ne časov ne krajev — toče ne zagovoril in kamna ne spremenil v sočno prst. Ta Jermanova malodušnost je poglobljena malodušnost njegovega predhodnika učitelja iz »Križa na gori« — bolje, to je le poglobljena faza razočaranega učitelja, ki ga je spodbudila k novemu boju le nova, še bolj klavrna politična situacija: zmaga klerikalizma na Slovenskem ter duhovna in gmotna nasilnost tega klerikalizma nad ljudmi. Razumljivo, da je njegov odnos do kmetov-hlapcev še bolj negativen kot v prejšnjem romanu, da je njegov postopek s kmečkim ljudstvom napačen in da se »shod« mora nujno končati s pretepom in pobojem. Jerman ni ne psiholog ne diplomat ne demagog; njegova tragična krivda je v tem, da kmečkemu ljudstvu govori v jeziku, ki ga to ne more razumeti in da tudi sam ne veruje v to, da bi ga moglo razumeti. Koj po tem prvem porazu Jermanova borbenost popolnoma uplahne. Ko ga kovač Kalander vabi k novemu zborovanju, kjer bo že kar sedem antikristov, mu Jerman resignirano odgovarja: Tvoja roka bo kovala svet. »Ne, jaz ne bom več zboroval. Vi, ki imate

v srcu mladost in v pesti moč, vi glejte! Ob vaših plečih bo slonelo življenje, moja so odpovedala... Star sem in zaspan...«

Junak drame ni učitelj Jerman, marveč delavec Kalandar: stvaren, preprost, dober, pošten, zdrav in močan. Cankar je v tem času že zdavnaj prepričan, da je bodočnost slovenskega naroda v rokah proletariata. Posamezni inteligenti sicer lahko razvoj pospešujejo, odločati pa kot posamezniki ne morejo. Odločajo lahko le kot glasniki nove družbene sile v združeni borbi za gmotno in duhovno osvoboditev ljudstva izpod jarma kapitalizma.

Ta sila se je od devetdesetih let prejšnjega stoletja pri nas pričela oblikovati v Jugoslovanski socialnodemokratski stranki, vendar vse premalo teoretično-marxistično poglobljeno, premalo povezano z inteligenco in s kmečkim ljudstvom, vse preveč na ozki stanovski podlagi. Zato njen boj, ki pa je bil v splošnem nerevolucionaren, reformistično parlamentaren boj za doseg legalnih pravic, ni odjeknil med kranjskim učitelstvom, ki se je v glavnem še zmerom trlo le za obledela klerikalno-liberalna načela. Cankar je predobro poznal tedanje slovensko, zlasti kranjsko učitelstvo in njegove organizacije, da bi mogel verovati v njegovo moč. Tudi je predobro poznal ustroj tedanje družbe, da bi ne čutil boleče učiteljeve odvisnosti, tako gmotne kot duhovne.

Cankarjev odnos do političnih nasprotnikov, zlasti do klerikalizma, se je v tem delu pod vplivom občevanja z duhovščino v Sarajevu idejno poostril, človeško pa poglobil. Njegov župnik ni več samo črn, postal je plastičen in z besedami, ki jih na koncu izreče Jermanu: »Kakor ste vi storili, bi storil tudi jaz, nevredni služabnik božji!« skoraj neprepričljiv; tudi brezhrbtenični katoliški učitelj Hvastja pokaže na koncu človeško toplino. Celó v majhni skupinici lastnih somišljenikov, delavskih proletarcev, dá Cankar nastopiti pijancu Pisku, ki s svojo banalno zadirčnostjo kali ugled napredne borbe (Jerman župniku: »na čegavi njivi ni plevela?«). Edinole zastopniki liberalizma, zlasti najbolj zagrizeni in najbolj kričavi učitelj Komar, pa tudi učiteljica Minka idr., nimajo niti ene svetle poteze. Plehka podlost Komarjeva ali patetično frazarjenje Minke ipd. se zdijo karikirane, če bi ne bili ti tipi za nas tako značilni, da se je tedanje učitelstvo čutilo v živo zadeto in je na njegov protest vladna cenzura uprizoritev »Hlapcev« prepovedala (CZS XIV, 312).⁵ Cankar je pač sam izšel iz liberalizma in je temu prepričanju nepomirljiv nasprotnik.

⁵ Lojzka Štebijeja je ohranila na listu kvartnega formata Cankarjev rokopis naslednje vsebine (zdaj last NUK):

Razpis nagrade

Znano mi je, da je vladna cenzura osumila v moji drami »Hlapci« dva in šestdeset odstavkov, ki so bajè nevarni za javni mir in red. Kdor mi teh dvainšestdeset odstavkov natanko označi, mu plačam cesarski cekin. Od potegovanja izključujem cenzuro ter njen beirat.

V Ljubljani, dné 20. januarja 1910.

Ivan Cankar

Edina izjema med tem klerikalnim in liberalnim-poklerikaljenim učiteljstvom je poleg Jermana Lojzka, ki jo je Cankar verjetno tudi v življenju spoznal kot edino izjemo. V »Hlapcih« je sicer Lojzkina socialistična usmerjenost samo rahlo nakazana, kajti v II. aktu manjkajo Lojzkine besede, na katere reagira nadučitelj z opominom: »ne donašajte politike v šolo in še celo ne v obliki, ki je spodobnemu človeku in vzgojevalcu mladine komaj v krčmi dovoljena,«⁶ in Komar s »pridigarskim tonom«: »Ljudstvo bi se samo zatajilo, če bi izročalo svojo mladino odrodnim ljudem, da jo napolnijo z duhom, ki ni duh ljudstva.« Sirino Lojzkinih pogledov na življenje in njeno vzvišenost nad ozkosrčnim klerikalno-liberalnim prerekanjem pa potrjuje njena duhovita ironija v zvezi s političnim mišljenjem in ravnanjem njenih stanovskih tovarišev, njeno stvarno, trezno presojanje, njeno demokratično svobodoumje pa tudi Jermanov odnos do nje, s katero se čuti duhovno povezanega (»Rad te imam, ker sva takó sama«; »si od naše krvi«; »Mi bodo hodili do konca... še vzdihovanje nam bo trudnim prepovedano.«).

Kakor vse Cankarjevo delo so tudi »Hlapci« verno zrcalo tedanje družbe, hkrati pa tudi umetnika samega. Avtor se je zavedal, da v prvih dveh dejanjih prevladuje satira, v tretjem pa se pričinja tragika (Schwentnerju 26. okt. 1909; CP II, 254). Prvi dve dejanji sta objektivni prikaz naših tedanjih družbenih razmer, v naslednja pa vse bolj prodira Cankarjeva osebna problematika: erotična, religiozna, zlasti pa nravsvena. Jerman, ki že v IV. dejanju doživlja shod na kmetih na podoben način, kot ga je utegnil doživeti. Cankar sam kot socialnodemokratski kandidat l. 1907,⁷ postaja vse manj zgodovinska slika slovenskega učitelja določene dobe in vse bolj Cankar sam in kot tak kljub rastoči malokrvnosti, ki se pojavlja v lepih papirnatih besedah pa tudi v končni resignaciji, ni več samo izraz enkratne človeške in stanovske mizerije, marveč hkrati občečloveške borbe in trpljenja.

Še monumentalneje je ta občečloveškost poedinih usod podana v romanu »Martin Kačur« (napisano 1905, izšlo 1907 z letnico 1906), ki ga je Cankar napisal štiri leta pred »Hlapci«.

Usoda, ki čaka Jermana na Goličavi, kamor je kazensko premeščen in kamor se v zadnjem dejanju »Hlapcev« odpravlja, je v tem romanu pretresljivo podana s kazensko premestitvijo učitelja Kačurja v Blatni dol,⁸ ki s svojo v nebo vpijočo zanikrnostjo in zapuščenostjo izsesa iz učitelja-mučenika vso vero v uspeh lastne borbe in ves pogum ter napravi iz borca cunjó.

⁶ Cankar dopušča, da se na te besede Lojzka samo »molče pokloni«. Lojzka Štebi, ki ji je Cankar ponovno zaupal, da mu je služila za model, je proti temu poklonu pa tudi proti Lojzkinemu klanjanju med ostalim učiteljstvom pred župnikom ob zaključku I. akta protestirala in Cankar ji je obljubil, da bo ti dve mesti spremenil. (Štebijeve 18. jan. 1949 ustno.)

⁷ Prim. Cankarjeva pisma Štefki Löfflerjevi iz l. 1907, zlasti CP III, 35, 40.

⁸ Po izjavi prof. Fr. Dobrovoljca je ta učitelj resnično živel v Blatni Brezovici.

Časovno je postavljeno dejanje tega romana še v drugo polovico XIX. stol., torej daleč za dejanjem »Hlapcev«, ki se vrši po letu 1908. Kajti Kačur nastopi v času, ko še ni bilo varno izpovedovati narodno-naprednega mišljenja, propade pa v času, ko je to mišljenje že prodrlo v širino in velja on, ki je zanje nekoč krvavel, za klavnega nazadnjaka. Kakor Jerman je Kačur idealist, ki hoče ljudstvo privedi do spoznanja s pomočjo prosvete, kakor Jerman je liberalec, ki ne hodi v cerkev in se drzne posegati v prosvetni monopol klerikalizma, kakor Jerman skliče v gostilni shod, kjer klavno propade, in kakor Jerman tudi Kačur že od prvega početka nima vere, da bo zmagal, marveč se zavestno žrtvuje kakor Kristus, ki sluti svoje križanje. Tudi sorodnost med nekaterimi drugimi osebami, ki nastopajo v obeh delih, je očitna. Učitelj Ferjan je psihološko globlje izdelan Komar, ki gre politično sicer v nasprotno smer od Komarja, vendar prav tako v skladu z razmerami, ravnajoč se po vetru. Ker potemtakem predstavlja Ferjan zastopnika napredka, tistega napredka, za katerega je krvavel Kačur, a ga zdaj z vsemi častmi uživa sam, je propad Kačurja, ki so ga razmere v Blatnem dolu tako ubile, da tega napredka ne more biti več deležen, še dvakrat bolj tragičen.

Kačurjeva tragična krivda je v prepričanju, da izvira vsa naša nesreča iz ene same laži: da nimamo kulture. Treba je torej predvsem pokazati, da imamo kulturo. »Eno je nad vse potrebno: učenje, izobrazženost! Jaz sem te misli in nobeden mi je ne more omajati, da je vse naše nesreče vzrok nevednost, neumnost, živalska zabitost in surovost.«

Kačurjevo geslo: »Ne roka — pamet ustvari blagor!« je bilo v duhu miselnosti vsega našega liberalnega meščanstva, ki se je v svoji napredni razvojni fazi borilo za svobodo mišljenja in za prosveto med ljudstvom, v prepričanju, da bo prosveta ustvarila kmetu blaginjo, ker ga bo naučila svobodno misliti in ga odvrnila od klerikalizma; ni pa imelo pravega razumevanja za gmotne potrebe tega ljudstva in se ni trudilo, kako bi zaustavilo njegovo gospodarsko propadanje. Zato je bilo vse Kačurjevo prizadevanje za umsko prosvetitev ljudstva kaplja v morje, zlasti še, ker je bil v tem tako sam.

V Blatnem dolu je bil pred njegovim prihodom izkrvavel kovač, proletarec-socialist. Ta kovač, ki je bil obležal ob cesti s preklano glavo, se zdaj, ob Kačurjevi smrti skloni k njemu, ga prime pod pazduho in ga vzdigne ...

S tem simboličnim zaključkom Cankar napoveduje borbo bodočih Kačurjev, ki bodo šli združeni s proletarci: borbo Kačurjevega sina, ki ne bo več tako sam, kot je bil njegov oče, borbo Jermana, ki je sicer še borec individualist, a ima nekaj desetletij nato že več somišljenikov-delavcev na svoji strani, borbo bodočega socialistično usmerjenega učiteljstva.

Saj Kačurji so bili v vseh časih in po vsem svetu in njihova tragična pot je bila tako težka, kot je bil težak napredek, za katerega so se borili. Merilo za klavnost njihovega propadanja pa je bilo okolje, razmere, v katerih so živeli. In prav družbene razmere, ki so dušile

Kačurja, Jermana in vse učiteljstvo tedanje dobe, so bile tako boleče, da jih je mogel zgrabiti Cankar v vsej njihovi pretresljivosti. Cankarjeva žgoča obtožba je globoko zakoreninjena v razmerah njegove dobe, a utegne pod enakimi pogoji rasti preko svoje dobe. Kajti kjer koli žive Šviligoji, ti frazerji in kratkovidni varuhi zlaganih vrednot, ter Komarji, ti hlapci, ki prodajajo sebe za kos kruha in časti, so nujni tudi Kačurji in Jermani — uporniki proti zlaganosti in nepoštenosti, borci, ki žrtvujejo sebe in svojo srečo za svoje prepričanje in za boljše življenje celote. Šviligoji se zadovoljujejo z razmerami, kakršne so, ker ne vidijo ali pa nočejo videti njihove gnilobe. Komarji se tem razmeram brez vsakršnega notranjega prepričanja samoljubno prilagajajo, Kačurji in Jermani pa so nosilci razvoja. Razmere, v kakršnih žive, jim ne dopuščajo še vere v lastno zmago, zato pa ni nič manjša njihova vera v življenje, kakršno mora priti, ker ga slutijo v svoji veliki ljubezni do človeka in ljudi z globino in čistostjo svojega značaja. Blatni dol in Goličava lahko omajata njihovo hotenje, čeprav še sredi najbolj bednih razmer Kačur n. pr. sanja, kako bi Blatnodolčane dvignil z gospodarskim izobraževanjem, ne moreta pa Blatni dol in Goličava oškropiti z blatom veličino njihovega srca. V tem srcu trpljenje kopiči ljubezen, ki bi s svojimi energijami razgnala svet in zgradila nov, boljši svet, če bi to tedanje razmere dopuščale. Tako pa se zaprejo vase in osredotočijo te energije na eno samo bitje, bodisi da je to dekle Lojzka, ki vzbudi v Jermanu vero v novo življenje,⁹ bodisi da je to umirajoči Kačurjev sin Lojze, s čigar smrtjo je nujno, da umre tudi Kačur sam, ki je na tem drobnem življenju obvisel z vso silo svojega srca.

Čeprav Jermani in Kačurji osebno niso zmagali, je vendarle tudi njihova borba prispevala k zmagi naprednih sil pri nas. Zdaj Kačur ni več en sam in antikristov, ki bi bili pripravljene stati Jermanu ob strani, ni več samo sedem. Že v Jermanovih časih je bila to cela stranka in, čeprav je šlo vodstvo te stranke v oportunistično, nerevolucionarno smer, je združevalo vendarle ogromne energije proletarcev, ki so našli pot v komunizem. Njihova borba ustvarja pogoje za razmere, v katerih Šviligoji in Komarji propadejo, Kačurji in Jermani zmagujejo, v katerih širjenje napredne miselnosti in prosvete med ljudstvom ni več zločin, marveč dolžnost vsakega učitelja in ki učitelju omogočajo vero v izpolnitev njegovega najplemenitejšega hotenja. Da je to pot našlo tudi učiteljstvo, pa ima nemajhne zasluge Cankar, ki je prvi prikazal in najgloblje videl naš bodoči razvoj.

⁹ Ohranil se je izvod »Hlapcev«, kjer je Cankar zaključnim besedam, ki jih Jerman govori Lojzki o materi: »Daj, da naju blagoslovi!« lastnoročno pripisal: »... za novo življenje blagoslovi!« (To Cankarjevo knjigo hrani NUK.)